

Trvalý vzestup pracovní a společenské angažovanosti žen, tak charakteristický pro posledních třicet let našeho sociálního vývoje, znamenal podstatné změny v jejich sociálním postavení. Otevřel ženám horizont motivací z tradičního uzavřeného okruhu rodiny do širší sféry společenského uplatnění. Podnítl prudký vzestup jejich vzdělanostní úrovně a začíná měnit očekávání vztahů k jejich pracovnímu výkonu.

Tyto hluboké a ireverzibilní přeměny sociální struktury naší společnosti nemohly pochopitelně zůstat beze změny ani vnitřní strukturu rodinného systému. Povaha výrobních vztahů určuje charakter všech mezilidských vztahů ve společnosti — tedy nejen vztahů mezi lidmi ve výrobě, ale i uvnitř tak intimní instituce, jako je rodina. Se změnou společenského postavení ženy se mění nutně i obsah mateřské role a — protože instituce rodiny je systém vnitřně spjatý a ve svých prvcích vzájemně se podmiňující — spolu s tím i sociální role otce a dítěte.

Základem všech těchto změn jsou socialistické výrobní vztahy. Každodenní společenská produkce a reprodukce sociálního systému reálného socialismu permanentně stimuluje dlouhodobou přestavbu rodinné instituce. Společenské vědomí, konstituované v průběhu tohoto procesu, formuluje cíle této přestavby, a děti, vyrůstající v její realitě, fyzicky zakládají její projekci do budoucnosti.

V této stati bychom si chtěli všimnout některých specifíků v procesu socializace dětí v rodinách pracovně exponovaných partnerů. Jako *pars pro toto* a přitom zároveň jako zvláštní případ analyzujeme situaci dítěte vysokoškolsky vzdělaných rodičů. Proč obracíme svou pozornost do těchto rodin? Vede nás k tomu několik důvodů.

Dramatický růst úrovně vzdělanosti žen patří k aktivům naší moderní historie, jejichž hodnotu plně ozřejmí teprve další vývoj. Je známo, že úroveň vzdělání stoupá v celé populaci. Vzdělanostní kategorie, jejichž podíl v populaci roste, jsou stejné u mužů i u žen; nestejná je však základní úroveň, z které růst započal, dynamika růstu a konečná úroveň dosažená v nejmladších věkových skupinách. U mužů i u žen platí, že čím vyšší vzdělanostní kategorie, tím větší tempo růstu; u žen je však právě v posledních třiceti letech tato závislost mnohem těsnější. Výsledkem rychlejšího růstu je pak skutečnost, že tvrzení o celkově vyšší vzdělanostní úrovni mužů, dosud platné díky vyššímu počtu vysokoškoláků a vyučených mezi muži, v nejmladších ročnících ekonomicky aktivní populace už v době posledního sčítání lidu přestává platit: v nejmladších vrstvách naší populace jsou vzdělanější skupinou spíše ženy.

Absolventi vysokých škol tvoří dosud jako celek skupinu s převahou mužů nad ženami: vysokoškoláků je mezi ekonomicky aktivními dvakrát tolik jako vysokoškolaček. Mezi nejstaršími je ovšem převaha mužů téměř pětinásobná. Křivka dynamiky růstu má však výrazně odlišnou charakteristiku

u mužů a u žen. Podíl vysokoškolsky vzdělaných mužů u žijící populace směrem k mladším ročníkům povlnně, ale trvale roste a ve věkové skupině 35 až 39letých dosahuje 9,9 %; dále už nestoupá. Podíl vysokoškolaček stoupá nejprve téměř nevýznamně, ale se zvětšující se dynamikou, která akceleroje v nejmladších ročnících k téměř ztrojnásobení podílu za jeden věkový interval — mezi věkovou skupinou 30—34letých a 25—29letých. Zatímco z ekonomicky aktivních vysokoškolsky vzdělaných mužů je jen 21,4 % mladších 30 let, z žen vysokoškolaček téměř polovina nemá k datu posledního sčítání ani 30 let. Mezi absolventy vysokých škol se pak poměr mezi muži a ženami v poslední době prakticky vyrovnal. (1)

Přes prudký růst počtu žen s vysokoškolským vzděláním poklesla míra vzdělanostní homogamie u vysokoškolaček jen nepatrně. Podle posledního sčítání lidu má v ČSSR ve věkové skupině 50 až 59letých žen 0,89 % vysokoškolské vzdělání a 64 % z nich má (pokud jsou provdány) za manžela vysokoškolačka; z věkové skupiny 25 až 29letých má vysokoškolské vzdělání už 9,11 % žen a z vdaných má za muže vysokoškolačka stále ještě 54,6 %. To vede pochopitelně k téměř exponenciálnímu růstu podílu manželství dvou vysokoškolaček v populaci. Ve věkové skupině 50—59letých žen jen 0,57 % žije v manželství, kde oba partneři mají vysokoškolské vzdělání; v této skupině tedy každé dvousté manželství je manželstvím vysokoškolaček. Ve věkové skupině 25—29letých bylo zjištěno takových manželství 4,96 %, tedy zhruba už každé dvacáté manželství; mezi generací rodičů a dětí tu došlo k desetinásobnému zvětšení [podle Censové domácnosti, 1975].

Kvantitativní růst podílu tohoto typu rodin v populaci však není jediným ani hlavním důvodem, proč mu dnes věnujeme pozornost. Pro studium kvalitativně nové konstelace vlivů, jež u nás v současné době na dítě působí, poskytují tyto rodiny velmi výrazný materiál. Rodiny pracovně exponovaných partnerů najdeme ovšem i mimo rodiny vysokoškolaček, (2) nikde jinde však o nich nemáme zatím bohužel k dispozici systematicky sledované charakteristiky. Vysokoškolské vzdělání přivádí přitom člověka přirozeně k práci, kde už řadový výkon povolání v sobě obsahuje některé prvky profesionální angažovanosti, určitý způsob percepcie práce a jejího umístění v systému životních hodnot, jistota a závazků, které se s tradičním pojetím ženské role prostě vylučují. Práce tu klade na člověka nároky, o nichž se předpokládalo, že jim může dostat jenom muž. Jsou to povolání, která se mohou stát spolehlivou osou sociální seidentifikace, ale zároveň povolání vyžadující trvalý odborný růst a úsilí o profesionální sebezdokonalení, jež nelze s koncem pracovní doby hodit za hlavu. Socialismus otevřel všechna tato povolání radikálně že-

(1) Zevrubnější analýza procesu vyrovnávání vzdělanostní úrovně mužů a žen u nás viz [Možný, 1973].

(2) Termínem „pracovně exponovaná rodina“ rozumíme takové rodiny, kde oba manželé vykonávají povolání, jež vyžaduje kontinuální rekvalifikaci, předpokládá trvalé sebevzdělávání, klade velké nároky na pracovní čas, jež nelze omezit do zákonné pracovní doby, a má institucionalizovaný systém profesionální dynamiky. Vedle rodin inteligence masových profesí, jež jsou předmětem naší pozornosti, jsou to na jedné straně rodiny špičkové angažovaných partnerů: manželství tvůrčích umělců, vysoce produktivních vědců, špičkových řídících pracovníků hospodářského i politického života,

kterí mají manželky se stejně, anebo téměř stejně významným společenským zařazením. Takových rodin je však v populaci velice málo a není důvodu předpokládat, že by jich výrazně přibývalo. Jejich problematika je případ od případu specifická a věnovat jí výzkumnou pozornost není dnes prvořadě společensky důležité. Na druhé straně jsou to dělnické rodiny, kde oba manželé jsou výrazně pracovně exponováni, rodiny, kde jsou oba manželé v hnutí zlepšovatelů a novátorů, kde oba stojí v čele brigád socialistické práce apod. Kritický nedostatek dat o této skupině rodin patří k tíživým aktuálním dluhům naší sociologie, jehož vyrovnání musíme považovat za zvláště naléhavý úkol.

nám a právě pro naši společnost je charakteristický vysoký podíl žen mezi lékaři, středoškolskými profesory, ale i odbornými pracovníky v řídicích a správních aparátech, inženýry a dalšími povoláními, vyžadujícími dnes vesměs vysokoškolskou průpravu, pro něž sovětská sociologie užívá výstižně souhrnného označení *inteligence masových profesí* [Kugel, Nikandrov 1971; Rutkevič, Filippov 1970]. Pochopitelně, a i na tom se shoduje celá marxistická sociologie, právě rodina, kde oba manželé vykonávají takové povolání, vyžaduje „principiální reorganizaci rodinného života“ [Sokolowska 1978: 89], aby si zachovala sociálně žádoucí koherenci a plnila řádně své základní společenské funkce. Vzhledem k vysoké profesionální stálosti příslušníků akademických povolání (kde i vzestupná mobilita se uskutečňuje vesměs uvnitř povolání, nikoli doškolením či přeškolením na povolání náročnější) a vzhledem k tomu, že dnes už dospívají děti vysokoškolsky vzdělaných párů z padesátých let, máme v celém věkovém rozsahu v těchto rodinách zachycenou zkušenost také s principiálně novým typem socializace dítěte, jejíž poznání zároveň přispívá k dalšímu vyjasňování nových rysů v „sociálním profilu inteligence“ [Filippov 1978: 21], tak žádoucímu pro marxistickou sociologii.

Na druhé straně nelze od takového iniciálního pokusu příliš mnoho očekávat. Tvrdit, že sociologii dítěte bylo u nás zatím věnováno málo pozornosti, bylo by vlastně eufemismem; s několika právem prakticky zapomenutými výjimkami jí monograficky nebyla věnována pozornost téměř žádná. Také báze dat, jež máme k tomuto tématu k dispozici, je velmi chudá. Pro naši mladou rozvíjející se marxistickou sociologii je to dluh a výzva; dnes ovšem to pro nás znamená, že každá stat věnovaná tomuto tématu bude spíše formulovat otázky, než aby přinášela odpovědi. Platí to samozřejmě i pro tento text, jenž neusiluje o víc, než o získání přehledu o tom, co o naší společnosti z tohoto aspektu zatím víme, a o formulaci otázek, jejichž zodpovězení se jeví jako nejrelevantnější pro zaplnění bílých míst. Ale snad i správně se zeptat je už kus cesty k odpovědi a může někdy být i ten podstatný.

Jaké jsou tedy základní specifické charakteristiky situace dítěte v rodině dvou vysokoškolsky vzdělaných partnerů, jak je známe z rutinně sledovaných sociálních indikátorů? Především vyrůstá častěji samo, bez sourozenců, jako jediné dítě v rodině. (3) Má vesměs starší rodiče než jeho vrstevníci — zejména otcové jsou často starší. (4) Platí to pro všechny tyto děti a pro děti z opakovaných manželství zvláště. V opakovaném manželství žije dítě vysokoškolácku daleko pravděpodobněji než ostatní jeho vrstevníci, ještě častěji však vyrůstá v domácnosti s rozvedenou matkou. (5) Méně často žije v třígenerační rodině a k babičce a dědečkovi má často dál než ostatní děti — vysokoškoláci se častě-

(3) V ČSR v rodinách vysokoškolácků vyrůstá 75,2 % dětí bez sourozence; v rodinách, kde oba manželé jsou vyučení, nemá sourozence 57,7 % dětí a v rodinách se základním vzděláním vyrůstá jako jedináček 23,4 % dětí [Mikrocensus 1970].

(4) Průměrný věk snatku mužů v rodinách vysokoškolácků je 27,3 roku, žen 24 let. Po 20 — 24 letech manželství, tedy v době, kdy je mužovi kolem padesátky, je bez závislých dětí jenom 16,4 % takových rodin — proti 35,2 % z rodin vyučených, kde jsou rodiče navíc průměrně o dva roky mladší, protože se berou v mladším věku [Mikrocensus 1970].

(5) Míru rozvodovosti těchto rodin nelze zatím přímo zjistit; statistika rozvádějících se podle vzdělání je příliš nedávného data, aby bylo možno vypočítat specifické míry. Víme však už, že rozvodovost u nás se stoupajícím vzděláním prudce roste. Z žen nad 45 let prošlo rozvodem u vysokoškoláček 20,1 % (9,8 % jich zůstává rozvedených a 10,3 % je opakovaně provdaných), kdežto z jejich vrstevnic se základním vzděláním 8,7 % (opakovaně provdaných 4,9 %, rozvedených 3,8 %). K analýze závislosti rozvodovosti na vzdělání a socioprofesionálním zařazením srovnej [Možný 1979].

ji usadí mimo místo bydliště svých rodičů. Shrnutí a vyjádřeno v jedné větě — je to dítě osamělejší než jeho vrstevníci, má méně intimních sociálních kontaktů.

Na druhé straně to má v životě v jiném směru snadnější než mnozí jeho kamarádi. Jeho rodiče mají častěji vlastní byt, moderněji zařízený a větší — je daleko pravděpodobnější, že bude mít dokonce pokoj samo pro sebe. (6) Jeho rodiče mívají vyšší příjem, než je průměr, častěji mají auto a zejména chatu. (7) Dynamika příjmu jeho rodičů působí, že jak s přibývajícím věkem jeho potřeby rostou, rostou i zdroje k jejich uspokojování; nepřímý hmotný tlak na to, aby se osamostatnilo, přichází podstatně později anebo vůbec chybí. (8) Počet let školní docházky je u něho také v průměru větší, zejména větší je pravděpodobnost studia na vysoké škole. (9)

Větší hmotný prostor není ovšem jediným — a pravděpodobně ani ne hlavním — důvodem větší orientace na studium u dětí z těchto rodin. Vedle vlivů tradice a přejímání vzorů od rodičů rozhodující úlohu tu bude hrát životní způsob rodiny: je v něm více stimulů v tomto směru. Existence psacího stolu v bytě jako místa pravidelného pracovního soustředění je dána u rodin pracovních exponovaných partnerů už z definice souboru: pracovní exponovanost myslíme především orientací na trvalé zvyšování kvalifikace. V bytě je také častěji knihovna (10) a rodiče tráví více času četbou. Chodí častěji do divadla a na koncerty a častěji se sami věnují aktivně nějaké kulturně umělecké činnosti; méně času naproti tomu věnují sledování televize. (11) Rodiče také čas-

(6) Průměrný počet osob na místnost v těchto rodinách je v ČSR 1,56, v rodinách vyučených 1,85; průměrná kategorie bytu 1,5, v rodinách vyučených 2,2; na hlavu připadá 13,6 m² obytné plochy, u vyučených 11,9 m² obytné plochy. [Mikrocensus 1970]. Rozdíly, které zůstávají, jsou ovšem nesrovnatelné s propastnými rozdíly v bydlení, které jsme zdělili, a sblížování se realizuje na úrovni, jež byla před třiceti lety asi nepředstavitelná. Ještě po druhé světové válce zjišťuje Uhlíř, že 4,6 % žáků obecných a měšťanských škol v ČSR nespi vůbec v posteli (spí na slavníku na zemi, na holé zemi, na lavici, na peci apod.). Z těch, kteří spí v posteli, jen 38 % má postel samo pro sebe, 56 % spí s jednou další osobou v téže posteli a 6 % sdílí lůžko se dvěma nebo více osobami [Uhlíř 1947: 193].

(7) Průměrná hrubá mzda páru ekonomicky aktivních vysokoškoláků v ČSR činí 145 % průměrné hrubé mzdy vyučených; auto je v této rodině 1,7 krát častější, chata 2,6 krát [Mikrocensus 1970].

(8) U vysokoškoláků totiž příjem s narůstající délkou manželství trvale roste; u mužů sledované skupiny je v manželstvích mezi 25 a 29 lety trvání o 64 % vyšší než v manželstvích do 5 let, u žen o 50 %. U všech ostatních vzdělanostních kategorií je křivka průměrné výše hrubé mzdy podle délky manželství výrazně plošší, zejména u mužů; u vyučených činí rozdíl v tomtéž rozpětí např. jen 16 % [Mikrocensus 1970].

(9) Už u žáků ZŠ zjistila Přadková [1975: 122] těsnou závislost prospěchu na vzdělání rodičů. Ve zkoumaném vzorku výborný prospěch mělo 4,3 %

dětí otců se základním vzděláním, ale 55,4 % dětí otců s vysokoškolským vzděláním. Naproti tomu prospěch horší než 2,5 měl 17,4 % dětí otců se základním vzděláním (nevyučených) a jen 3,6 % dětí otců vysokoškoláků. Výborný prospěch mělo 20,6 % dětí matek se základním vzděláním (nevyučených), ale 52,6 % dětí matek vysokoškolaček, špatný prospěch mělo 11,1 % dětí matek se základním vzděláním, ale jen 5,3 % dětí matek vysokoškolaček.

(10) Při výzkumu tří malých moravských měst jsme při návštěvách v domácnosti knihovnu nad 500 svazků zjistili v 38 % bytů vysokoškoláků a jen ve 4 % bytů respondentů se základním vzděláním. Celostátní výzkum v ČSR [Hepner 1975] zjistil dotazováním 4–6 % takových knihoven u populace se základním vzděláním a 43 % u vysokoškoláků.

(11) Tuto tendenci zjistil Pácl [1973] sekundární analýzou našich výzkumů volného času. Podle šetření FSÚ z roku 1969 průměr měsíčních návštěv v divadle je u vysokoškoláků 0,77 měsíčně, u osob se základním vzděláním a vyučených jen 0,33; podle téhož šetření se věnuje ve svém volném čase aktivní umělecké činnosti 12,2 % vysokoškoláků a jen 0,61 % respondentů se základním vzděláním. Televizi naopak věnovali vysokoškoláci 497 minut v týdnu a osoby se základním vzděláním 549 minut v týdnu. Novější šetření struktury časového fondu Pražanů [Vítečková-Rendlová-Rak 1977] zjistilo, že sledování televize věnuje v Praze dělník 9,0 hod. týdně, vysokoškolák 5,2 hod., dělnice 10,0 hod. a vysokoškolačka 5,2 hod.

těži cestují a pravděpodobnost, že se jejich dítě podívá za hranice dříve, než se psychicky a sociálně osamostatní, je výrazně větší než u jeho vrstevníků. (12)

Nic z toho ovšem celkem nepřekvapuje; zajímavější je, že i úroveň fyzické kultury rodiny stoupá se vzděláním. Nejen že se zvětšuje podíl času věnovaného sportu a tělovýchově, ale zvýrazňuje se i orientace na pobyt v přírodě a nedivácké sporty s pobytom v přírodě spjaté (13).

To všechno z hlediska dítěte znamená více podnětů, resp. převahu podnětů určitého druhu: podnětů zprostředkovaných, kulturně strukturovaných, symbolických. Dítě od útlého věku žije v reflektovanějším a zprostředkovanějším světě. To, že má často méně intimních kontaktů, se mu kompenzuje tím, že jeho menší a od širší rodiny izolovanější rodina je otevřenější do širší společnosti. Jeho rodiče jsou častěji společensky angažováni, věnují více času veřejné činnosti a funkcím a mají více přátel a známých. (14) V útlém dětství to může být pro dítě handicap, který se však zpravidla postupně změní ve výhodu.

Úvahou o povaze kontaktů se už ovšem dostáváme za hranice behaviorálních zjištění a demografických a ekonomických charakteristik. Vyznačili jsme jimi vnější obrysy a nyní se pokusíme nahlédnout do vnitřních mechanismů rodiny, v níž dítě pracovně exponovaných rodičů vyrůstá.

Socializace do sféry práce

Socializace do sféry práce je v moderních společnostech nutně dvoustupňová. Spolu s tradičními společnostmi zanikl i stav, kdy otec byl zároveň pro syna učitelem řemesla či hospodářem, který předával synovi nejenom usedlost či dílnu, ale i po svém vlastním otci zděděnou a celoživotní zkušenosti prohlubovanou schopnost na usedlosti hospodařit či v dílně pracovat. Pracovní dovednosti se postupně specializovaly a diferencovaly a jejich předávání převzaly sociální instituce.

Ale ještě před specializovanými dovednostmi, hlouběji ve struktuře osobnosti, leží základní syndrom postojů k práci jako sociálnímu fenoménu — a ten se přejímá už dříve, než přijdou vlastní léta učňovská, a přejímá se především socializací v rodině, dlouhodobým denním stykem a neuvědomělým pozorováním rodičů v zahlédnutých střípcích jejich profesionálních rolí.

(12) V roce 1976 strávilo dovolenou v zahraničí 25 % domácností dělníků a 32 % domácností zaměstnanců [Základní výsledky 1977].

(13) V Ostravě zjistila Filipcová a kol. [1967 až 1970], že pobytu v přírodě a sportu věnuje vysokoškolák 5 hodin týdně, respondent s nedokončeným vzděláním 2,8 hod. týdně. Sportu a tělesné výchově věnuje týdně vysokoškolák 38 minut, osoby se základním vzděláním 7 minut. Ze sportů se u vysokoškoláků častěji vyskytuje plavání a lyžování, u osob se základním vzděláním fotbal a hokej [Pácl 1973].

(14) Šetření FSÚ 1969 zjistila u vysokoškoláků 108 min. týdně věnovaných veřejné činnosti, u osob

se základním vzděláním 43 minut týdně; Filipcová v Ostravě zjistila u vysokoškoláků 1,8 hod. na „společensko-formální aktivity“, u osob se základním vzděláním 0,9 hod. [Pácl 1973]. Výzkum časového fondu Pražanů zjišťuje v roce 1976 u vyučených dělníků 2,2 hod. na studium a participaci, u dělnic 1,9 hod.; u zaměstnanců — vysokoškoláků 4,4 hod., u vysokoškolaček 2,6 hod. [Vítečková-Rendlová-Rak 1977]. Silnější sociální participace se projevuje nejen delším časem věnovaným veřejné činnosti, ale také — a to je z našeho hlediska daleko významnější — daleko četnějšími sociálními kontakty přesahujícími okruh příbuzenských vztahů a sousedství [Možný 1972].

Z tohoto hlediska je situace dítěte v rodině pracovně exponovaných partnerů dosti zvláštní. Na svém otci i matce takové dítě častěji vidí, jak to, co dělají, dělají, ale nevidí, co to vlastně dělají a k čemu to je. Výzkumy časových fondů(15) potvrzují naši zkušenost, že duševní pracovníci si častěji nosí práci s sebou domů, že je u nich obvyklé, že pracují doma anebo se na práci alespoň doma pravidelně připravují. Dítě má tedy možnost vidět své rodiče při práci daleko pravidelněji než například dítě svářeče anebo hutníka. Co ale vlastně vidí? Povaha duševní práce je taková, že dítěti trvá řadu let, než porozumí obsahu práce svých rodičů a ještě déle mu trvá, než pochopí její společenský účel.

Úcta dítěte k otci mění u těchto dětí svou povahu. Je dána mnohem zprostředkovaněji. Nemůže se opírat o zjevnou bezprostřední užitečnost otcových dovedností, neboť ty nezprostředkovaně užitečné zjevně nejsou. Opírá se daleko více o uznání, jehož se otcí dostává od ostatních, uznání, vyjádřené jednak jeho profesionální prestiží, tedy úctou, kterou k jeho práci či titulu chovají osoby pro dítě významné (např. učitelé), jednak jeho příjmem, tedy úrovní konzumu, neboť tu dítě samo zažívá a může velmi dobře srovnat s úrovní konzumu v rodinách svých vrstevníků.

Domyslíme-li důsledky působení tohoto mechanismu, nejen pochopíme, jak profesionální angažovanost rodičů působí na sociální orientaci dětí, ale i to, jak vlastní děti působí na profesionální angažovanost rodičů. Skutečnost, že vlastní děti jsou jedním z nejvýznamnějších zdrojů sociální sebeidentifikace člověka, nebyla snad dosud ani plně doceněna — ačkoli zřejmě mnohé z toho, co lidé dělají v práci, jak se chovají k perspektivám postupu, změny místa, vlivům korumpujícím i stimulujičím lze vysvětlit také tím, že to všechno dělají „před očima“ svých dětí.

Police příslušníků inteligence masových profesí je v tomto ohledu značně ambivalentní. Úroveň pracovního výkonu je tu totiž vesměs viditelně označována rozsáhlou institucionalizovanou škálou titulů a hodnotných označení a značným rozptylem platů od průměru,(16) tedy přesně tím, čím je možno dítěti učinit zřejmým, že otec „umí“ něco společensky žádaného. Rodičovství se tak stává stimulem pracovní angažovanosti.(17) Může se však také stát i stimulem vnitřní změny v pracovní orientaci: místo zaměření na vlastní výkon může podporovat zaměření na získávání vnějších distinkcí výkonu, vést k honbě za tituly a k orientaci na příjem a konzum. Takové selhání, motivované (mimo jiné, do jisté míry, v určitých případech) potřebou získat pro sebe respekt vlastních dětí (a falešně racionalizované s pocitem oběti jako „zaměření na děti“) je však často dětmi v průběhu dospívání prohlédnuto a někdy odmít-

(15) Práce doma ve své profesi není ve výzkumech časových fondů sledována jako zvláštní kategorie; šetření časového fondu Pražanů ale například zjišťuje, že vyučený dělník pracuje mimo pracoviště 1,4 hod. týdně, vysokoškolák ale 5,4 hod. týdně [Vítečková-Rendlová-Rak 1977].

(16) Směrodatná odchylka od průměrného platu je u vysokoškoláka v ČSR 1 148 Kčs, u vyučeného 832 Kčs [Mikrocensus 1970].

(17) Nepřímým empirickým potvrzením tohoto

pozorování je dynamika hrubých mezd u ženatých a rozvedených podle vzdělání a věku: u rozvedených mužů je nižší než u ženatých a s věkem mzda rozvedených stagnuje a nakonec klesá; u rozvedených žen (kterým u nás přírůstá soud dětí po rozvodu asi v 90 % případech) je vyšší než u žen vdaných a s věkem stoupá; tato závislost zesiluje se stoupajícím vzděláním (podrobnější data srovnej [Možný 1979]).

nuto jako kariérismus a projev otcovy vnitřní slabosti. Dostavuje se bumerangový efekt, který u jisté části rodin této skupiny zostruje konflikt mezi generacemi a dětem komplikuje socializaci. Existence tohoto mechanismu je dobře známa z poradenských kasuistik; jeho frekvenci, stejně jako odpověď na otázku, jak často a kdy dítě otcův postoj k práci přejímá a kdy ho odmítá, však zatím neznáme.

Zdroj úcty k matce tradičně ležel mimo sféru práce. Matka získává úctu dítěte především schopností porozumění a vhledu, její autorita je dána spíše citově než rozumově. Matčin partikularismus je komplementární otcovu univerzalizmu. Tyto distinkce (platící ovšem vždycky jen modelově) se v naší společnosti postupně stírají a v rodinách pracovně exponovaných partnerů se stírají velmi výrazně. Matčina pracovní angažovanost přináší s sebou především změnu charakteru jejího komunikačního pole, referenčních skupin a kvality i kvantity sociálních kontaktů. Matka vystupuje z uzavřeného kruhu rodiny. V jistém smyslu se tím její vztah k dítěti uvolňuje, ale v jiném, a zdá se daleko podstatnějším, zkvalitňuje. V rodině se objevuje další osobnost s vlastním sociálním sebevědomím; matka, tradičně závislá ve svých vztazích do širší společnosti na svém muži, získává vlastní systém sociálních kontaktů a ve své profesi vlastní bázi pro svou sociální identitu. Její společenská angažovanost, ekonomická nezávislost a myšlenkové návyky z profese mění podstatně její sociální osobnost. (18)

Pro socializaci dítěte do sféry práce to znamená, že (vedle zdvojení sociálních vazeb do sféry práce) v rodině jsou k dispozici dva na sobě nezávislé vzory profesionální angažovanosti, mužský a ženský. Pro ten druhý je významná určitá kombinace partikularity s univerzalitou; rysy, jež vtiskuje člověku zapojení do velkých sociálních organizací, jsou tu zprostředkovány do „malého světa“ rodiny (tak, jako jsou dnes u nás určité rysy partikularismu zprostředkovávány do světa práce hromadným zapojením žen). Přínos této historicky nové situace bude možno komplexně zhodnotit teprve po úplném proběhnutí celého generačního cyklu. Už dnes je však zjevné, že pro socializaci dětí obou pohlaví právě pracovní angažovanost matky znamená rozhodující posun v percepce vzájemného poměru mezi veřejným a soukromým v životě každého člověka. Mladá generace vyrůstající v rodinách pracovně exponovaných partnerů už od prvního prahu vnímání světa inercializuje skutečnost, že oba rodiče, matka i otec, jsou podstatnou částí své osobnosti opřeni do vnějšího světa mimo rodinu. Už dvouleté dítě (nereflektovaně) vnímá, že společenská dělba práce nedělí lidi na ty, jejichž doménou je sféra soukromého, a na ty, je-

(18) Některé naše výzkumy naznačují, že prahem změny, za kterým dnes u nás ženy přestávají radikálně odvozovat své sociální zařazení především od povolání svého manžela, je až vysokoškolské vzdělání. Je to často provázáno, alespoň v první generaci, zvýšenou sebeidentifikací s vlastním povoláním. To je zřejmě zákonité: také sovětské prameny poukazují na těsný vztah mezi mírou pracovní angažovanosti a ztotožněním se s profesí u vysokoškolsky kvalifikovaných žen [Pankratova 1978]. U nás zjišťujeme, že mnohé aktivity související se zapojením do širší společnosti, pro něž je charakteristické, že jsou všeobecně čtenější u mužů nežli u žen, vy-

skytují se u vysokoškolaček náhle častěji než u vysokoškoláků. Zdá se, že po získání postavení tradičně vyhrazeného mužům chovají se některé intelektuálky z první generace v jistém smyslu paradoxně jakoby „mužněji“ než muži. Mimovolně projevují tendenci „přehrávat“ svou profesionální roli; to, čemu sociální psychologové říkají „odstup od role“ (srov. například [Šakurov 1972] aj.) je u nich daleko slabší než u mužů. Často diskutovaná „dvojitá směna“ zaměstnaných žen tím pak získává nový aspekt, promítá se vedle fyzické i do psychické zátěže.

jichž doménou je sféra veřejná. Vidí, že distribuce nemá povahu alternativní dělby a neprobíhá mezi rodiči, ale v každém z nich. Všeobecně je uznáván vliv této skutečnosti na sociální podmíněnost osobnosti našich dcer; je třeba jen připomenout, že působí i na naše syny.

Socializace do sféry rodiny

Zatímco při socializaci do sféry práce funguje dnes rodina jenom velmi zprostředkovaně a v omezené míře, při osvojování rodinného chování má daleko větší vliv.

Na první pohled je vidět především jak se dítě doma učí zvládnout ekonomickou funkci rodiny. Pozorováním vlastního otce a matky si osvojuje základní principy mechanismu, který udržuje rodinnou instituci v jejím každodenním fungování. Všímá si dělby práce v rodině a osvojuje si vzory jejich postojů k vzájemné spolupráci, podpoře a pomoci. Na této rovině jsou si rodiče nejvíce vědomi, že svoje dítě něčemu učí, a dítě, že je něčemu učeno. Současně však se v rodině dítěti vtiskují — a toho jsou si obě strany vědomy už o něco méně — vzory rodičovského chování. Děti obou pohlaví si na svých rodičích budují představu, co to je být matkou a být otcem. Zde jde totiž o učení vysloveně indirektivní a vnějšímu pozorování značně skryté; jeho hranice jsou širší a méně ostré. Nejskrytější a zcela neuvědomělé je však přejímání představ o tom, co to v naší společnosti znamená být mužem či být ženou. (19) Socializace do mužské a ženské sociální role leží jako nejméně zjevná vrstva pod vším rodinným učením a rozsahem svého půdorysu sféry rodiny překračuje: dítě už pozorováním vlastních rodičů získává základní představu o tom, co je ženské a co mužské nejenom v rodině, ale i v práci a při společenské angažovanosti; a získává tuto představu nejenom v rodině, ale od prvních kontaktů přesahujících okruh rodiny.

Co se dnes dítě učí o vzorcích zvládnání ekonomické funkce rodiny v rodinách pracovně exponovaných partnerů? Především musíme konstatovat, že nic diametrálně odlišného. Zjišťujeme, (20) že v žijící generaci ve střední fázi životního cyklu ani v rodinách žen s vysokoškolským vzděláním a náročným intelektuálním povoláním nepřestala být kuchyně doménou ženy. Domácí práce jsou mlčky rozděleny na mužské a ženské a za mužské jsou považovány ty, na něž dochází jen sporadicky. Muži se více exponují v zaměstnání a pracím v domácnosti se spíše vyhýbají. Tradiční model není narušen ani výrazným přenesením domácích prací na služby a placená pomoc v domácnosti, běžná v první generaci pracujících intelektuálek, téměř vymizela: intelektuálky ve směř vykonávají své povolání navíc k povinnostem hospodyně, tak jako ostatní zaměstnané ženy.

(19) Některé extrémní feministky v ženském hnutí v kapitalistických státech, zejména v USA, distinkce mezi mužskou a ženskou sociální rolí odmítají a popírají; není snad třeba zvláště zdůrazňovat, že hodnotu unisexu mezi hodnoty socialistické společnosti nepočítáme.

(20) Poznatky o dělbě práce, rodičovských rolích a vzájemné percepci maskulinity a feminity, o něž

se opírá další text, byly získány výzkumem rodin vysokoškolsky vzdělaných partnerů s kontrolním vzorkem dělnických rodin v městské populaci ČSR v roce 1977. Velikost zkoumaného vzorku byla 632 mužů a žen žijících jako manželé ve společném bytě a vychovávajících alespoň jedno dítě nad 3 roky věku.

Jistý rozdíl tu však přece je. Právě v rodinách pracovně exponovaných partnerů je dělba práce v domácnosti relativně rovnoměrněji rozložena mezi manžely. (21) Působí tu zřejmě jak racionálně akceptovaný model egalitární rodiny, tak tlak reality, který nutí manžele pracovně exponovaných žen podílet se víc na chodu domácnosti, a také — což je ještě významnější — menšího důrazu na úroveň těchto prací. Nejde jen o to, že v těchto rodinách prakticky vymizely zbytky domácího samozásobitelství (zelenina z vlastní zahrádky, příprava zavařenin ap.), ale i úrovní údržby bytu a přípravě jídla bývá v těchto rodinách věnována jen okrajová pozornost.

V první fázi manželství, v době, kdy jsou v rodině malé děti, je to dáno nedostatkem času a často kritickou přetížeností obou manželů. Jak už konstatoval Večerník [1977], právě v této fázi dochází k jisté kumulaci neuspokojených potřeb a srovnání studií akademických povolání (lékaři, učitelé, inženýři) [Možný 1977] a povolání dělnických (zámečníci) [Nový 1978] ukazuje, že právě v rodinách pracovně exponovaných partnerů má tento jev často povahu krize. Zatímco v tradiční trajektorii životní dráhy byly start a etablování se v profesi, získání bytu, uzavření sňatku, vzájemná adaptace manželů a narození prvního dítěte rozloženy do více než desetiletí, musí u vysokoškoláků být všechny tyto problémy řešeny v průběhu několika prvních let po skončení školy: starty ve všech dimenzích životní dráhy se prakticky kryjí.

Napětí a nerovnováhy tohoto období ovlivňují ovšem rodinu nejenom v její ekonomické funkci; promítají se výrazně i do výkonu rolí rodičovských. I tu pod tlakem reality a jako směřování k ideálu dochází k většímu vyrovnání péče o dítě mezi matkou a otcem, (22) i když i tu otcové mají častěji než v jiných rodinách pocit, že neplní vlastní předsevzetí. (23) Nejvýraznější a z hlediska dítěte nejpodstatnější rozdíl se týká věku, kdy bývá dítě poprvé svěřeno do péče třetí osoby. Vysokoškolačky méně často přerušují kvůli mateřství zaměstnání a uplatňují nárok na další mateřskou dovolenou. (24)

Jejich děti nastupují tedy častěji a dříve do jeslí a zejména je častěji k jejich opatrování v raném dětství sjednávána „paní“. Neznamená to, že by v těchto rodinách byli horší otcové a matky než v jiných rodinách — v jejich postojích však zůstává jistá míra ambivalence. U matky je intence angažovat se plně v profesi konfrontována s intencí prožít plně roli mateřskou; jak ukazují rozbory životních drah vysokoškolaček, v období raného mateřství kladou větší důraz na dítě. U otce je intence být netradičním partnerem a sdílet se ženou rovným dílem péči o domácnost a dítě konfrontována s intencí

(21) Muži stejně často nebo častěji než ženy připravují nedělní snídani v rodinách vysokoškoláků (dělníků) z 52 % (36 %). Umývají nádobí z 47 % (44 %), nakoupí z 46 % (40 %), uklidí z 35 % (28 %), umyjí okna z 20 % (15 %), převléknou postele 18 % (12 %); ženy stejně často nebo častěji než muži jednají s úřady z 45 % (40 %), zařídí vymalování bytu z 44 % (31 %), objednají velkou opravu z 30 % (27 %) a provedou malou opravu z 17 % (8 %).

(22) Podle našich zjištění v rodinách pracovně exponovaných partnerů otcové o něco častěji kou-

pou nemluvnata, vodí dítě na procházku, ukládají k spánku a čtou či vyprávějí jim; matky častěji pomáhají prvňáčkům v učení. Oba rodiče se častěji podílejí na tom, když se dítě učí plavat, bruslit a lyžovat.

(23) Jejich ženy je však častěji než v jiných rodinách označují za výborné otce.

(24) Anketou v časopisech Vlasta a Slovenska, o které referuje Janečková [1976], bylo zjištěno, že čím vyšší je vzdělání, tím kratší je průměrná délka další mateřské dovolené.

dosáhnout v profesi stejných výsledků jako muži, kteří tento handicap nemají.

To, že obě pohlaví v případě nutné volby dávají přednost tradičnímu řešení, není dáno biologií, ale spíše kulturou. Obě pohlaví jsou totiž pod silným sociálním tlakem, a to nejen svého širšího okolí, ale ovlivňují se i vzájemně: obě strany pro sebe vytvářejí nevědomky situaci rolového konfliktu, označovanou v teorii sociální role jako „konflikt ve sdělovateli“. Muži předpokládají, že jejich ženy udělají nezávislou profesionální kariéru a plně jim to přejí a jsou ochotni je podporovat; v podvědomí však zároveň očekávají, že jako matky se budou jejich partnerky chovat stejně jako se chovaly jejich matky v tradičních rodinách. Ženy předpokládají, že jejich partneři budou s nimi netradičním způsobem sdílet péči o domácnost a dítě; v podvědomí však zároveň očekávají, že jejich partneři vyniknou v profesi víc než jejich kolegové a zejména víc než ony samy, neboť asociace maskulinity se superioritou je velmi houževnatá a zejména pod prahem vědomí dlouho přežívá.

I tam, kde k takovému konfliktu ve sdělovateli nedochází, působí jeho kulturní stín. Pro ženu je snad lehčí přestat očekávat, že její muž vynikne v profesi, než pro muže přestat předpokládat toto očekávání — a opačně, pro tradiční formu výkonu mateřské role to platí také. Očekávaná očekávání ovlivňují naše chování často se stejnou silou jako očekávání skutečná; je to jeden z podstatných důvodů, proč vývoj mezilidských vztahů je tak pozvolný a proč se celá sociální nadstavba zákonitě zpožďuje za vývojem základny. V rodině přesahuje tento stín zvykového chování hranice generací: orientační rodina ovlivňuje rodinu prokreativní, jež se stává sama rodinou orientační pro rodiny svých dětí, na nichž pak je vždycky znovu, aby samy ve svém rodičovském chování vyrovnávaly rozdíly mezi tradicí mnoha generací a novými sociálními podmínkami.

Děti v rodinách pracovně exponovaných partnerů prožívají tuto situaci rodiny v procesu sociální přeměny v její exemplární podobě. V raném dětství jim pravděpodobně není věnováno nijak méně péče a lásky; jejich rodiče však mají méně jistoty, že „věci jsou tak, jak vždycky byly a jak mají být“: je tu méně spontánní samozřejmosti a více intencionality, reflexe a bdělosti průkopníků. Týká se to i tak hlubinných struktur, jako je charakter a povaha mužské a ženské sociální role. Zjištěné dramatické změny v obsahu těchto elementárních sociálních rolí by si zasloužily zvláštní studii; zde stačí poznamenat, že právě v rodinách vysokoškoláků zjišťujeme u žen jistý posun k rysům tradičně maskulinní. Pro nás je teď na tom zajímavé to, že — stejně jako u dělby práce v domácnosti a nových prvků v pojetí otcovství a mateřství — je změna vnímána intenzivněji (zejména tím pólem páru, který je blíže jejímu těžišti), než jaká ve skutečnosti je a než jak je vnímána partnerem v komplementární roli. Tak mužská a ženská sociální role se v dimenzích tradičních charakteristik maskulinity a feminity zřetelně sblížily — ne však tolik, kolik je to subjekty změny pocíťováno: ženy percipují své muže maskulinněji než oni sami sebe a muži vidí své ženy ženštější, než se jejich ženy samy cítí. (25)

Tento pohyb má svou paralelu v pohybu od instinktivního k racionálnímu

(25) Vzájemná percepce byla u manželských párů zjišťována technikou sémantického diferenciálu s podnětovými slovy „já jsem“, „můj manžel (moje manželka) je“, „můj manžel (moje manželka)

si myslí, že jsem“ a „ideální muž (ideální žena) je“ s totožnou sadou posuzovacích škál, popisujících tradiční atributy mužské a ženské sociální role.

rodičovství. Exponenciální růst komplexity sociální struktury je nutně doprovázen pohybem od převahy instinktivního či spontánního k převaze racionálního či intencionálního v jednání člověka. Je to historický vývoj a není k tomu co podotknout. Dotýká se i tak elementárních struktur osobnosti, jako jsou ty, v nichž je zakotveno rodičovské chování. Pohyb k racionalizaci je však podstatnou inovací a jako takový je vnímán jako intenzivnější, než ve skutečnosti je. V některých případech je provázen difúzním, nejistým pocitem nepřiměřenosti; pocitem, že dítěti (a sami sobě jako rodiči) zůstáváme něco dlužni: totiž to neusilovné, lehké ovzduší spontaneity, jehož je v dramatickém pohybu prudké sociální dynamiky tak obtížné dosáhnout a jehož hodnotu pro život nám dítě právě svou neztracenou spontaneitou opakovaně připomíná.

Pro spontaneitu se však nelze racionálně rozhodnout; zejména ne v situaci kapacitní tísně, na kterou jsme u tohoto typu rodin už poukázali. V některých případech (když dojde např. k tomu, že koinciduje čas první atestace matky a kandidátského minima otce) nejde navíc často jen o pocit zakotvený v inercialitě vědomí: v těchto případech jsou i objektivně některé potřeby dítěte odsunovány na pozdější dobu. Inteligentní rodiče ovšem záhy zjišťují, že to, co se mohlo (a mělo) odehrát a neodehrálo mezi nimi a tříletým dítětem, nemůže se už odehrát mezi nimi a dítětem šestiletým nebo devítiletým: nikde jinde než ve vztahu mezi rodiči a dětmi neplatí silněji, že nelze vstoupit dvakrát do téže řeky.

Pocit ztráty a dluhu, který tak někde vzniká, ať už racionální anebo — častěji — vyvolaný novostí situace, startuje pak mechanismy splátek a kompenzace. Rodiče, kteří se domnívají, že jejich dítě mělo pod vlivem jejich mladých profesionálních ambicí „tvrdsí“ rané dětství, tendují často později ke kompenzačnímu jednání, jež pro dítě v pubertě a adolescenci vytváří podmínky „měkkého“ dospívání. Dalo by se snad říci, že v porovnání jak se standardy v ostatních srovnatelných společnostech, tak ve srovnání s jinými typy rodin u nás, pracovní exponovaní partneři „rodičují“ méně intenzivně v období, kdy mají malé děti, a rodičují intenzivněji ve svém středním věku, kdy jejich děti dosahují už období dospívání a dospělosti.

Je to dáno souhrou několika činitelů. Především — rodiče v těchto rodinách se cítí jistěji v roli vychovatelů dětí již dorůstajících, kde začíná převažovat i ve výchově charakteru apel na rozumovou stránku; cítí se zkrátka více doma ve sféře, kde je možno komunikovat „na úrovni“, to znamená v systému symbolů a gest obvyklém v akademických profesích. Za druhé — a to je snad podstatné — s přibývajícím věkem se sociální prostor rodin tohoto typu soustavně rozšiřuje a skýtá více místa k multidimenzionálnímu rozvoji: po etablování se v profesi zbývá intelektuálům na děti více sil a mají také více prostředků k dispozici. V mnoha případech — za třetí — se naopak spíše zužuje původně dominantní linie profesionální dráhy. I u mužů, kde průměrný příjem stoupá trvale až téměř do konce profesionální aktivity, roste s věkem rozptýl příjmů: s přibývajícími léty stále více a více odborníků dosáhne svého profesionálního maxima a odstupuje ze zpřisňujících se podmínek výběru v další soutěži.

Uvolněná energie se pak obrací dovnitř rodiny, uvážena a prožívaná pozornost k zrání a dospívání dítěte, záměrná tvorba inspirujícího, harmonického a kultivovaného rodinného ovzduší obohacuje rodiče i děti. Socialistický výrobní způsob programovou humanizací práce rozšiřuje zejména mužům prostor pro aktivní výkon otcovské role a angažované rodičovství. (26) V něm je však zároveň skryta léčka, v níž namnoze uvíznou někdy i velmi rozumní rodiče.

Jak dále fatálně atrofuje míra jejich profesionální kompetence s blížícím se koncem profesionální životní dráhy a s nástupem nové vitální konkurence v profesi, tak stoupá pokušení prodlužovat svou kompetenci v životě vlastních dětí, ač je jim třeba už i přes dvacet; a to pak už není pro žádnou stranu zdrojem obohacení, ale pramenem trpkosti a pocitu křivdy. Není snadné vyhnout se tomuto úskalí, ale má-li rodina tohoto typu úspěšně přejít do závěrečných fází rodinného cyklu, do období, kdy děti z rodiny odcházejí, aby úspěšně založily svou vlastní rodinu a zároveň zachovaly pro obě strany významné vztahy, je to sociálně nevyhnutelné.

Jak zareaguje generace dětí první kohorty těchto rodin, až se dostane sama do rolí rodičů, nelze beze zbytku předpovídat. Naše analýza se soustředila na generaci dnešních čtyřicátníků a padesátníků, na rodiny, jež prošly téměř celým základním cyklem a jsou ve stadiu, kdy je děti opouštějí a stávají se z nich rodiče. Jejím cílem bylo přispět k poznání ohromných pozitivních změn, jež vneslo do naší společnosti radikální otevření sféry práce ženám a s ním spojený dramatický vzestup jejich vzdělanostní úrovně a společenského postavení. Jsou to však změny tak principiální, že jejich důsledky přesahují hranice jedné generace. Také naše analýza nemůže být ničím víc než dílčím příspěvkem komplikovaného poznávacího procesu. Pro marxistickou sociologii bude velmi významné dále sledovat, jak budou vypadat rodiny dětí z těchto rodin, stejně jako bude poučné pozorovat, jak se vyvine dále vztah mezi rodiči a dětmi této generace, až rodiče dospějí do závěrečné fáze své životní dráhy, ve vzájemném vztahu se stanou tou slabší stranou a všechno, co do svých dětí vložili, bude mít příležitost se realizovat.

Revoluční změnou výrobních vztahů jsme uvedli do pohybu i struktury tak hlubinné, jako je struktura jedné z nejstarších lidských institucí, rodiny. Víme, že socialismus je programově dynamická společnost. Nepředpokládá, že by se přeměna člověka uskutečnila v jedné generaci, ale neočekává také, že by se u našich dětí zastavila. Trvalá analýza dynamiky mezilidských vztahů v jejich základních sociálních vzorcích, mezi něž vztahy v rodině nesporně náleží, patří tedy a bude i nadále patřit k aktuálním i perspektivním úkolům marxistické sociologie.

(26) Na rozdíl zejména od vyspělých kapitalistických společností, kde systém výrobních vztahů i uspořádání rodinné instituce vtahuje otce do

mechanismu výrazného exponování se mimo rodinu a atrofie jeho role v rodině; pro děti to pak znamená „sbohem otče“ (srovnej [Green 1976]).

Literatura

Cenové domácnosti, č. 1, 2, 3. Praha, Čs. statistika 1975.

Filipcová, B. a kol.: *Sociologický výzkum města Ostravy — Výzkum volného času II. a IV.* Praha, Sociologický ústav ČSAV 1967.

Filippov, F. R.: *Sovětskaja narodnaja intelligencija: čerty socialnogo oblika*. Sociologičeskije issledovanija 1978, No. 3.

Green, M. *Goodby Father*. London, Routledge and Kegan Paul 1976.

Kugel, C. A. — Nikandrov, O. N.: *Molodyje inženěri*. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1971.

Hepner, V. a kol.: *Průzkum postojů české veřejnosti ke knize a jejímu šíření*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1975.

Janečková, L.: *Šetření o mateřském příspěvku*. Populační zprávy, roč. 1976, č. 4—5, str. 20—25. *Mikrocensus 1970*, původní data z 2 % výběru ze sčítání lidu. Vlastní výpočty.

Možný, I.: *Proces vyrovnávání vzdělanostní úrovně mužů a žen v ekonomicky aktivní populaci ČSSR*. Brno, Sborník prací FF UJEP, řada sociálněvědná, G 17, 1973.

Možný, I.: *Struktura primárních vazeb jako charakteristika lokální subkultury*. In: *O socialistické kultuře a regionalismu*. Ostrava, Profil 1972.

Možný, I.: *Rodiny pracovně exponovaných partnerů jako sociální a sociologický problém*. Sociológia 1978, č. 4, str. 316—334.

Možný, I.: *K některým vztahům mezi povahou práce a rozvodovostí*. Praha, Demografie 1979, č. 2 s. 107—115.

Nový, L.: *Životní dráha kovodělníka*. Závěrečná zpráva etapy výzkumného úkolu SPEV VI — 1/5. 4. 2. Brno, FF UJEP 1978.

Pácl, P.: *K některým empirickým zjištěním mezi vzděláním a volným časem*. Brno, Sborník prací UJEP, řada sociálněvědná, G 17, 1973.

Pankratova, M. G. — Jankova, J. A.: *Sovětskaja ženščina (Socialnyj portret)*. Sociologičeskije issledovanija 1978, No. 1.

Prádková, S.: *K některým otázkám vlivu rodinného prostředí na přípravu dítěte pro školu*, Brno, Sborník prací FF UJEP, řada sociálněvědná, G 18, 1974.

Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Socialnyje peremeščenija*. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1970.

Sokolowska, M.: *Socialnyje roli ženščiny*. Sociologičeskije issledovanija 1978, No. 3.

Šakurov, R. Ch.: *K kategoričeskemu apparatu socialnoj psihologii*. Moskva, Voprosy psihologii 1972, No. 5.

Uhlíř, F.: *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje*. Praha, Státní nakladatelství 1947.

Večerník, J.: *Dlouhodobé změny v některých meznících životního cyklu*. Praha, Demografie 1977, č. 2, str. 106—112.

Vítečková, E. — Rendlová, E. — Rak, V.: *Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976*. *Statistické informace*. Praha, ČSÚ 1977.

Základní výsledky mimořádného výběrového šetření o rekreaci a cestovním ruchu v ČSSR v roce 1976. Zprávy a rozbor, řada ŽÚ 2. Praha, FSÚ 1977.

Резюме

И. Мажный. Дети в семье партнеров с яркой установкой на профессию

В социалистической Чехословакии резко увеличивается численность женщин, заканчивающих высшие учебные заведения. Среди самых молодых представителей интеллигенции соотношение между мужчинами и женщинами с высшим образованием почти сравнилось. При наличии непрерывной тенденции к гомогамии образования среди выпускниц вузов это означает десятикратное увеличение удельного веса dual-profession marriages в народонаселении, происходящее в течение жизни одного поколения. Среди самых молодых супругов такова каждая двадцатая пара.

Для социализации ребенка в таковых семьях характерен факт, что нередко ребенок остается единственным ребенком в семье. У него в основном более старые родители, в особенности отцы, которым в те годы, когда их ребенок ходит в школу, бывает в боль-

шинстве случаев более 50 лет. Чаще такой ребенок живет в семье, вторично вступившей в брак, а еще чаще вырастает в семье без отца. Менее часто ребенок живет в семье, состоящей из трех поколений. Это значит, что у него меньше интимных социальных контактов. С другой стороны, такому ребенку чаще материально живется лучше. У его родителей бывает большая и лучшая квартира. В отличие от остальных семей, средний доход семьи в такой семье по мере возрастания продолжительности супружества непрерывно увеличивается, а материальный нажим на ребенка, цель которого — добиться как можно скорее его самостоятельности — становится меньшим. В квартире чаще бывает домашняя библиотека, родители такого ребенка чаще ходят в театр и на концерты, чаще путешествуют. С точки зрения ребенка все это означает больше опосредствованных импульсов. Ребенок живет в более отраженном мире. Тот факт, что у него меньше интимных контактов, компенсируется тем, что его семья более широко открывает двери для общества.

В связи с тем, что родители чаще работают дома, ребенок чаще видит своих родителей за работой. Однако, в связи с абстрактным характером этой работы ребенку бывает труднее понять содержание и социальную функцию их работы. Уважение ребенка к отцу, по традиции опираемое на уважение к его ловкости и искусности, опирается на опосредствованные признаки его мастерства — на его социальный престиж и уровень потребления. Отцовство становится для отцов стимулом трудовой активности. Однако, оно может также изменить замыслы отца — вместо стремления к работе появляется стремление ограничиться внешними атрибутами работы, потребительская ориентация и стремление обрести формальный престиж. Подрастающий ребенок может распознать это и восстать против этого при наступлении конфликта между представителями отдельных поколений. Источник уважения к матери по традиции находился вне сферы труда. В этих семьях появляется еще одна личность с собственным социальным самосознанием. Получив профессию, мать обретает собственную базу для своей социальной идентичности. Таким образом в семье появляются два независимых друг от друга образца трудовой активности — мужской и женский. Для второго образца значительна определенная комбинация специфички с универсальностью. Черты, обретаемые человеком при его включении в большие социальные организации, опосредствуются матерью в малом мире семьи. Точно также в мир труда благодаря массовому вовлечению женщин в трудовой процесс вносятся опосредствованные определенные черты специфичности. Трудовая активность матери означает для ребенка решающий сдвиг в восприятии частного и общественного. Отступает традиционная идентификация частного с женским, а общественного с мужским. Это оказывает влияние на социализацию как дочерей, так и сыновей.

В статье приводятся результаты изучения разделения труда в семье и родительских и сексуальных ролей. Разделение труда в этих семьях прослеживается с помощью традиционного образца. Однако, под влиянием рабочей занятости женщины мужчины берут на себя несколько большую долю работ по хозяйству. У молодых супругов уровень заботы о домашнем хозяйстве ниже. Первые годы после вступления в брак являются трудными для таких супругов. Нередко в течение одного года появляется слишком много забот и хлопот: начало работы по профессии, брак, необходимость приобретения квартиры, рождение ребенка. Материнство у женщин совпадает с периодом, когда они только осваивают свою профессию. Женщины в основном не прекращают работу, ребенка отдают в ясли или нанимают для него няньку. При наступлении конфликта профессиональной и родительской роли женщины считают более главным для себя материнство, мужчины — профессию. Проявляется двойственность роли, а при взаимных сообщениях происходит конфликт, вызываемый сообщателем. Мужчины предполагают, что их жены сделают независимую профессиональную карьеру. Они бывают преисполненными решимости поддерживать их. В то же время, не осознавая этого, они ожидают, что их партнерши в роли матерей будут вести себя так же, как вели себя их матери в традиционных семьях. Женщины предполагают, что их партнеры вместе с ними будут заботиться о домашнем хозяйстве и о ребенке. Однако, подсознательно они предполагают в то же время, что их мужья в своей профессии добьются большего, чем другие мужчины, и больше, чем они сами, поскольку ассоциация мужественности с превосходством продолжают сохраняться в их сознании. Там, где удалось преодолеть то, что ожидалось по установившейся традиции, продолжает, однако, воздействовать ожидаемое ожидание. Женщине легче перестать ожидать, что ее муж отличится на работе, чем мужчине перестать предполагать это ожидание. Это относится также к традиционной роли матери. Детям в семьях, где оба родителя имеют профессию, уделяется столько же внимания и любви, как и в остальных семьях. Однако, в них меньше спонтанности и больше преднамеренности и бдительности, свойственной пионерам. Это также относится и к сексуальной роли. В этой области наблюдается сдвиг к традиционно мужским чертам. Как и при разделении труда в домашнем хозяйстве

и родительской роли, изменение воспринимается интенсивнее, чем оно на самом деле, в особенности тем полем изменения, которого оно касается главным образом. Однако, женщины воспринимают мужчин как более мужественных, чем как воспринимают себя сами мужчины, а мужья видят своих жен более женственными, чем чувствуют себя женщины. Движение от спонтанности к рациональности отцовства воспринимается также более интенсивно, чем оно происходит фактически. В некоторых случаях это сопровождается расплывчатым ощущением неадекватности, ощущением, что родители остаются должниками детей, т. е. не проявляют достаточных стремлений. Остается легкая атмосфера спонтанности, которой трудно добиться в процессе резких социальных преобразований и ценность которой напоминает ребенок своей спонтанностью. Ощущение непоплаченного долга, независимо от того, адекватно оно действительности или вызвано новизной положения, заводит механизм компенсации. Родители, полагающие, что их ребенок под влиянием их профессиональных амбиций переживал довольно суровое детство, нередко создают слишком мягкие условия для созревания своего ребенка. Свои родительские функции меньше они проявляют в первые годы супружества, а намного более интенсивнее в среднем, пожилом и старом возрасте. Тем самым отцы компенсируют не только ощущаемый ими долг в отношении их ребенка, но и ощущение потери компетенции в профессии, где к концу карьеры их власть и простор для ее применения ограничиваются. С другой стороны, освобождение от максимальной рабочей нагрузки создает простор для сознательного отцовства в зрелом возрасте, который является характерным для социалистического общества.

Summary

I. Možný: Children in the Families of the Profession-oriented Partners

The number of women graduates is constantly mounting in socialist Czechoslovakia. In the youngest age groups, differences in the mutual proportion of male and female university graduates have almost been levelled out. The steady upward trend towards educational homogamy observable in the category of female university graduates accounts for the tenfold increase in the share of dual-profession marriages in the population per generation: this applies to every twentieth young couple of the newly-weds in the youngest category.

The child's socialization process in families of this type is characterized by the fact that frequently such families have only one child. The child's parents are usually older people, the father being often over fifty when the child attends school. Equally frequent is the fact that such children live in repeated marriages and — even more frequently — in families with no father. Three-generation families are less frequent. The child has less intimate social contacts. On the other hand, such children have the advantage of comparatively better standards of material welfare. The parents usually live in a better, more spacious flat. In contrast to other families, the average income increases with the length of the marriage, material pressures for independent livelihood are less urgent. Such families have usually a more extensive collection of books, parents go more frequently to theatre or concert, travel more frequently. For the child this means a wider range of mediated stimuli. The child lives in a more sophisticated world. The family compensates the lack of the child's contacts by providing better access to broader strata of society.

In view of the fact that work at home is more frequent in such families, the child sees parents at work more often, although it is more difficult for him (due to the abstract nature of such work) to grasp the content and social function of parental activity. The child's respect for the father, traditionally stemming from the child's respect for the father's skills and dexterity, relies here on mediated symptoms of his skill, his social prestige and standards of consumption. Parenthood becomes the father's stimulus for professional achievement. Nevertheless, this factor can channel the father's endeavour from true commitment to the acquisition of merely outward distinctions of achievement, towards a consumer type of orientation and the drive for formal prestige. Once revealed by the adolescent, this can give rise to a generation conflict. Respect for mother traditionally drew on sources outside the professional sphere. A further personality thus emerges in such families, a personality displaying its own sense of social identity. In her profession, the mother

gains her own basis for social identity. Thus two independent models of professional commitment shape the child's socialization process in such families — the male model and the female model. Distinctive of the latter model is a certain combination of particularity and universality. The features ensuing from man's involvement with major social organizations are mediated through the mother within the microcosm of the family, just as women's mass involvement in the sphere of labour accounts for the presence of certain aspects of particularism. Mother's professional involvement accounts for the decisive shift of the child's perception of things private and public. The traditional identification of matters private with the female element and matters public with the male element loses its force.

This has its relevant on the socialization of daughters and sons alike.

The article reviews findings deriving from research into the division of labour in the framework of household work, parental and sexual roles. Division of labour in these families displays a traditional pattern of activities. Due to the pressure of professional assignments of women, men, however, handle a slightly bigger amount of household work. Young marriages display a lower standard of household work. The first initial years prove especially difficult for such marriages; problems pile up in the form of professional start, the necessity to acquire a flat, the birth of a child, etc. Motherhood in such families is coextensive with the first formative years in the professional branch in question. Women generally do not give up employment, the child attends a creche or somebody else is hired for this purpose. In the conflict between the professional and parental role, women's orientation tends to accentuate motherhood as the dominant component, whereas the men's priority area is their profession. This leads to the ensuing ambiguity of roles and — in the process of verbalization — to the conflicts between interlocutors. Men expect their wives to succeed in their independent professional career and are determined to back them in this respect; at the same time, however, they expect that as mothers their partners will behave in the same way as mothers in the traditional type of family. Women expect their partners to share their care of child and household; unconsciously, however, they hope that their husbands will prove more efficient in their professional life than other men and ultimately more efficient than they themselves, since they continue to associate masculinity with superiority. Even in cases where this traditional expectation is superseded, the predictable expectation mechanism still asserts itself. For a woman it is easier to cease to expect that her husband will excel in his profession than for a man to cease to assume this expectation. The same applies to the traditional form of maternal role. Although children in dual profession families enjoy the same amount of care and love as children in other families, they live in an atmosphere marked by less spontaneity and by more features of intentionality and vigilance. The same applies to the role of the sexes. Investigations show a definite shift towards features traditionally described as masculine. Similar to the division of labour and parental role, the change is perceived far more intensely than it actually is, especially with regard to the most affected pole of the change. Women perceive men in a more masculine way than they perceive themselves and men perceive their wives in a more feminine way than they themselves do. Equally, the shift from spontaneity towards rationality of parenthood is perceived more intensely than in actual reality. In some cases this generates a diffuse feeling of inadequacy, the feeling that parents still owe something to the child: that effortless, carefree spirit of spontaneity, which is so difficult to achieve in the process of radical social change and whose value the child symbolizes with regard to spontaneity. This feeling whether substantiated or arising from the newness of the situation sets in motion the compensation mechanism. Parents, who believe that their child — due to their professional ambitions — had a harsh time in early infancy, frequently create more liberal conditions for adolescence. They exert parental care less in the early years of marriage than in the middle and advanced phases of family life. In this way, fathers compensate not only the feeling of debt vis a vis the child, but also the feeling of loss of professional competence arising from the gradually restricted scope of power characterizing the final stages of their professional life. Liberation from excessive professional overload creates scope for committed parenthood in the period of maturity — a feature characteristic of socialist society.